

Кадырбаева Ж.К.

БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗ ЭЛИНИН МИФОЭПИКАСЫНДАГЫ ДҮЙНӨ ТҮШҮНҮМҮ

Кадырбаева Ж.К.

МИРОВОЗЗРЕНИЕ ДРЕВНЕГО КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА О МИФАХ

УДК 1 091; (575.2) (143.3).

В статье рассматривается миропонимание древних кыргызов. Выводятся мифоэпическим фило-софемы. Особое внимание уделяется онтологиче-ским проблемам.

The article is considering the ideology of ancient Kyrgyz. The article pays a special attention to ontological problems and makes some conclusions on mytho - epical philosophemas.

Байыркы кыргыз эли өздөрүнүн дүйнө таанымын, ааламдын элесин, дүйнөдөн алган орду менен өзү тууралуу түшүнүмдөрдү мифтер же уламыштар түрүндө чагылдырышкан. Кыргыз эпостору элибиздин өзүнүн тарыхый жолунда узак, татаал кылымдарды башынан өткөрүп, маданияттын эң бийик үлгүлөрүн жаратып, көп кырдуу дүйнөтаанымын үйрөнүүдө түгөнгүс булак катары колдонуп келет.

Миф – коомдук өнүгүүнүн башатында пайда болгон. Миф чындыкты, чын турмушту таанып билүүгө аракет жасаган. Мифологиялык ой жүгүртүүнүн ажырагыс касиети жана өзөктүү өзгөчө белгиси болуп элес саналат. Мифология дүйнөнүн келип чыгышы, анын түзүлүшү, табигый жана кубулуштар тууралуу философиялык мазмундагы суроолорго жооп издеген. Улуу гуманист, философ, залкар ойчул Чыңгыз Айтматов “Албетте, мифология – ал өмүрүбүздү иликтеш үчүн тартылган көшөгө. Ал фонсуз, ал жерпайсыз сүрөт да имарат да курулбайт”³. – деп белгилеп кеткен акын.

Адамдар жашоо мейкиндигинде ааламды “кудайлаштырылып” сыйынышкан, жерден жардам сурап кайрылышкан. “Улуу философ Платон Ааламды келбетсиз, баш аламан, иретсиз нерседен иреттүү, эң кооз, көркөмдөп жараткан Дух (бизге Алла Таала) деп белгилеген. Ал Ааламды тирүү жан деп эсептеп, акылга да, рухий байлыкка да ээ экендигин көрсөткөн. Аалам Кудай тарабынан Отгон, Жерден (топурактан), Абадан жана Суудан жаралып, телонун так орто ченине бардык аралыкка текши тарала турган жанды киргизген деп далилдөө аракеттенген”⁴.

Ар түрдүү темадагы мифтер көп кездешкен. Байыркы кыргыздардын миф жаратуусунда аалам жана анын бөлүктөрү тууралуу темалар өзгөчө орун ээлеген. Байыркы биздин ата – бабаларыбыз эпостордун бүткүл мифтеринде, жөө жомоктордун, уламыштарында, санжыраларында ааламдын актуалдуу абалын, анын түзүлүшүн, дүйнөдөгү кубулуштарын бир учурга келтирип, топтоп, терең баамдап билүүгө аракет жазашкан. “Кээ бир уламыштар менен жомоктор, тарыхый эскерүүлөр аңгемелер эпикалык борборго келип чогулат жана өздөрүнүн бүткүл көп түрдүүлүгү менен жалпы мазмундун бөлүкчөлөрү болуп калышат”⁵.

Дүйнөнүн кабылдап түшүнүүнүн жана дүйнө элесин негизги элементтери, жалпы түшүнүктөрү боюнча философиянын категорияларынын ичинен негиз катары кызмат кылган мейкин жана мезгил. Кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын туу чокусу болгон “Манас” эпосунда “Жер жер болгондо”, “Суу суу болгондо”, “Манас Манас болгондо” деген текстинде ата бабаларыбыздын дүйнө картинасын түшүнүмдөрүндө тарыхый логикалык концептуалдуу анализ жүргүзүлгөн. Бул позицияны Ш.Б.Акмолдоева өзүнүн эмгегинде эпосто жана эпикалык чыгармаларда биринчи кезекте дүйнө таанымын, этностук, улуттук проблемаларын койгон: “Манас” эпосу боюнча байыркы кыргыздардын мейкиндик жана мезгилди түшүнүсүнө жогоруда жүргүзүлгөн талдоо мезгил аралыктары (жыл, ай, күн) башталышы, ортосу жана аягы бар бирдиктүү кубулуш катары, жараян катары кабыл алынган көрсөтүп турат”⁶. Мезгил менен мейкин эпикалык ой – түшүнүктөрдүн мыйзам ченемине жараша колдонулат: мисалы, “отуз экен бир айың”, “кылым”, “жүз жыл” деген түшүнүктөрдү туюнтат. Асман, жер үстү, жер асты сыяктуу үч сфера эпостордун мифологиялык дүйнөтүшүнүмүнүн түзүлүшүндө белгилүү бир даражада мазмунга ээ экендиги эске алынат. Манас дайыма “Асман менен жериң-

³ Чыңгыз Айтматов. “Чыгармаларынын жыйнагы” 5 том; - Б.: 1999. - С.505.

⁴ “Элдик мурастын философиясы” Б. 2004 ж. - 48-б.

⁵ Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. 4.V. - СПб.: 1895. - С.5.

⁶ Акмолдоева Ш.Б. “Манас ааламы” Б.: “Илим”, 2003. – 56-б.

дин Тирөөсүнөн бүткөндөй” делип мүнөздөлөт. Демек, Манастын келбети, образы Аалам – жер менен ажырагыс бирдикте экени сезилип турат, көк менен жерди туташтырып, арасын бүтүндөй ээлеп тургандай элестетет. Бирок ошол ортоңку катмарда тоо, суу, окуя жайгашышын туюнтат. Мында ааламдын түзүлүшү Манастын образы аркылуу дүйнөнүн үч бөлүгүн (үстүнкү, ортоңку, асты) эмпирикалык мейкиндик жана мезгил категориялары туюнтат. Ааламдын түзүлүшү адам жана мейкиндиктин борбору – жердин үстүндө, ортоңку дүйнөдө жайгашкан. “Манас” эпосу кыргыздардын чыныгы жашоо – турмушун, дүйнөтааным системасын, социомаданий жактан өнүгүү диалектикасын, көчмөндүүлүккө ылайык болгон менталитетин туюнткан эпикалык энциклопедиялык чыгарма катары тарыхый мүнөзгө ээ”⁷.

Ата – бабаларыбыз байыртадан көчмөн калк болгондуктан дүйнөтүшүнүмүн эчендеген кылымдарда ар тараптуу өнүгүп келген асанды - түбөлүктүүлүгүн, чексизин, тоону - акылдуулугун, бийиктигин, сууну - жашонун тунук булагы катары кабыл алып келишкен, “Манас” эпосунун көркөм дүйнөсүн кайрылсак:

“Жылгындуу Кең – Кол, кең Талас,
Жаткан экен жайкайып,
Жердеген адам тунбайбы,
Жер соорусу турбайбы.
Өлкө - түзүн караса
Токою бар, талы бар.
Ал токойдун четинде
Жан бүткөндүн баары бар...
Жалгындуу Кең – Кол, кең Талас
Жер сонун ар кандай
Өзөнчөдөн бөлүнүп,
Аккан тунук булагы,
Ай, жаныбар кең Талас
Бейиштен артык сыягы”⁸

Мында адам баласын “кичине космос”, ал эми чексиз ааламды “чоң космос” түрүндө түшүнүүсү дүйнө таанымдын өзөгүн түзгөн”⁹. Эпостордо жаныбарлардын, суулардын, тоолордун, жерлердин ушул сыяктуу “ээлери” көп жолугат.

Көптөгөн эпостордо мейкиндиктин түзүлүшү “дүйнө түшүнүмү” алкагында түзүлгөндүгү көрүнүп турат. Мындай мифтердин көбүндө дүйнө түшүнүмү: үстүнкү (асман), ортоңку (жер), төмөнкү (жер алды) үч сферадан

түзүлгөнү айтылат. Дүйнөнү мындай үч бөлүк кылып асманда, жерде жана жер алдындагы болгон окуяларды кабылдоо мифозэпос “Эр Төштүктө” ачык көрүнөт. Ал эми “Байыркы кыргыздарда асман жана жер дүйнөлөрүнүн түзүлүшүнүн эң сонку сүрөтүндө асман жети асманга бөлүнгөндүгүн жана жердин жети катмары жети кабат кара жер деп ажыратылгандыгын көрүүгө болот”¹⁰. Муну тастыкташ үчүн “Манас” эпосуна кайрылсак:

“Астындагы жер...
Жер көтөргөн жел...
Үстүндөгү көк...
Көк бирөө деп ойлобо,
Катар – катар көп...
Төртүнчү кабат асманда
Күнү менен айлар бар,
Ар бир жылдыз ай күндөн
Чондугу да кем эмес.
Алдындагы кара жер,
Дария канча таш канча,
Ушунчаны көтөрүп
Акы албаган кандай эр”¹¹.

Эпосто Манас дүйнөлүк дарак катары дүйнөнүн мейкиндик түзүлүшүн туюндурут.

“Манас” эпосунда дүйнөнү тикесинен алганда үч сферага ажыроо: үстү – ортосу - асты, ошол сыяктуу горизонталь боюнча төрт мүчөлдөн куралгандыгы байкалат (төрт кудай; жер, суу, асман жана оттон; төрт түлүк мал – жылкылар, ири мүйүздүү мал, төөлөр, бир топко кой эчкилерди киргизишкен). Хтондук жаныбарлар классында үч мүчө боюнча кеңири алып караганда: “куштар – туяктуулар – жыландар. Булардын ичинен куштар үстүнкү дүйнө, туяктуулар – ортоңку дүйнө, жыландар – төмөнкү дүйнө менен байланыштырылат”¹². Эпосто дүйнөлүк сфералар дүйнөлүк сандык туруктуу мүнөздөмөсү жети (үч + төрт), Жети кабат жер, жердин жети катмары, жети кабат асман жана ушул сыяктуу дүйнөтүшүнүмүн туюндурушкан. Архаикалык салтта “азыркы мезгилге чейин үч жана төрт болжолдуу санды белгилөө үчүн колдонулат. Эгерде үч менен төрттүн суммасы жетини берсе, алардын көбөйтүндүсү сакралдык белгиси бар башка бир сан – мифологиялык салтта кеңири пайдаланылуучу он экини берет”¹³. Он эки саны ийгиликтин саны деп эсептелет, муну он эки

⁷ Жумагулов М. Кудабаяев Г.Б. “Манастагы” каармандардын касиеттери. Б. 2008. 13-б.

⁸ “Манас” эпосу. Сагымбай Орозбаковдун варианты. 1-китеп. - Ф.: Кыргызстан, 1979. - 170-б.

⁹ А.Жакшылыков. Эстугум. Кыргыз көчмөн цивилизациясы. Манас дүйнөтааным. - Б.: Бийиктик, 2005. 47-б.

¹⁰ Акмолдоева Ш.Б. “Манас ааламы”. - Б.: “Илим”, 2003. - 76-б.

¹¹ Манас.Эпос.Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. - Инв. №543. – 444-446-бб.

¹² Топоров В.Н. Древо мировое // Мифы народов мира: Энциклопедия. В 2-х т. - Т. 1.

¹³ Топоров В.Н. Первобытные представления о мире (общий взгляд). – С.27.

жылдык жаныбарлар циклы боюнча жүргүзүлгөн, аталыштарын тартиби боюнча келтиребиз: 1) чычкан, 2) уй, 3) барс, 4) коен, 5) улуу, 6) жылан, 7) жылкы, 8) кой, 9) мечин, 10) тоок, 11) ит, 12) доңуз. Жыл да он эки айлык циклден куралган; 1) январь, 2) февраль, 3) март, 4) апрель, 5) май, 6) июнь, 7) июль, 8) август, 9) сентябрь, 10) октябрь, 11) ноябрь, 12) декабрь.

Байыркы кыргыздар адамдын дүйнөсү, жашоонун дүйнөсү, ааламдын түзүлүшү көптөгөн элдик эпостордо бир кыйла ырастайт. Жогоруда көрсөтүлгөндөй “Манас” эпосунда: “Асман менен жериндин тирөөсүнөн бүткөндөй; айың менен күнүндүн бир өзүнөн бүткөндөй” деп мүнөздөлөт. Мында, биринчиден, бир учу жерге такалып, бир учу чексиз ааламды тиреген нерсе жөнүндөгү элес берилет. Экинчиден, Манастын Көк Теңирге окшош, тектеш экени туунтулат¹⁴. Асман, мейкиндик, жер түшүнүмдөрү аркылуу эпостордун дүйнө-таанымын, таанып билүүчүлүк идеяларын изилдөөгө мүмкүндүк берет. Мисалы: Ж.К.Урманбетованын пикири жогорудагы образды бекемдейт: “Кыргыздардын дүйнөнү таанып билүүсүн, эпостун ар кандай этаптагы ички өнүгүү процессинен, анын көп катмар-луугунан ачык эле көрөбүз. Анда кыргыздардын спецификалык маданияты менен тааныш болобуз ж.б.”¹⁵

Кыргыз элинин ата – бабабыз жердеген мейкиндикте дүйнөтүшүнүмүн мифоэпикалык конструкциясын эске алуу менен бирге баатырлардын, космостун касиеттеринде, баалуулуктарында жолуктурдук. “Манас” эпосунда мифоэпикалык, көркөм образдуу, синкреттик формаларда чагылдырылып, андагы каармандардын бийик абройлорунун, баатырдык, жоокердик касиеттеринин ошол мезгилдеги

дүйнөтаанымдын (философемалардын, экологемалардын, эмпирикалык билимдердин ж. б.), этникалык педагогиканын, психологиянын контекстинде берилишинен байкалат”.¹⁶ Мында калктын акыл – эс, ой жүгүртүү, дүйнө туюп сезүүсү бир кыйла жогорулап, мифтин реалдуулукка өтүшү менен баса көрсөтөт. Мындай тактоо аркылуу элибиздин дүйнө туюм, дүйнө түшүнүгүн тактап билүүгө жол ачылат. Бирок бул элдик эпостор байыркы мезгилден, бүгүнкү күнгө чейин жеткендиги баарыбызга маалым. Бирок ошентсе да, бул элдин кыялы менен улам толукталып келген мифоэпикаларда байыркы элдин дүйнө түшү-нүмү сакталып калган.

Адабияттар:

1. Акмолдоева Ш.Б. “Манас ааламы” Б.: “Илим”, 2003.
2. А.Жакшылыков. Эстугум. Кыргыз көчмөн цивилизациясы. Манас дүйнөтааным. – Б.: Бийиктик, 2005.
3. Бөкөшев Ж.Б. Философия жана адабият // Манастын философиясы. Жалалабат: 2002. – 6-12-б.
4. Жумагулов М. Кудабаев Г.Б. “Манастагы” каармандардын касиеттери. Б.2008.
5. “Манас” эпосу. Сагымбай Орозбаковдун варианты. 1-китеп. - Ф.: Кыргызстан, 1979.
6. Манас. Эпос. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. – Инв. №543.
7. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. 4.V.– СПб.: 1895.
8. Топоров В.Н. Древо мировое // Мифы народов мира: Энциклопедия. В 2-х т.
9. Топоров В.Н. Первобытные представления о мире (общий взгляд). –
10. Чыңгыз Айтматов. “Чыгармаларынын жыйнагы” 5 том; - Б.: 1999.
11. “Элдик мурастын философиясы” Б. 2004 ж.

¹⁴ Бөкөшев Ж.Б. Философия жана адабият // Манастын философиясы. Жалалабат: 2002. – 6-12-б.

¹⁵ “Элдик мурастын философиясы” Б. 2004.-148-б.

¹⁶ Жумагулов М. Кудабаев Г.Б. “Манастагы” каармандардын касиеттери. - Б. 2008. 84-б.